

*Մուրադ ՀԱՄԲԱԹՅԱՆ**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ XVII–XVIII ԴԴ. ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հայաստանի XVII–XVIII դդ. ճարտարապետությունը օժտված է ինքնատիպ ու արժեքավոր առանձնահատկություններով, որոնց շնորհիվ կարևոր տեղ է գրավում հայկական շինարարական արվեստի բազմադարյան պատմության մեջ: Այն անկումային չէր, ինչպես անբավարար ուսումնասիրության պատճառով ժամանակին նշվում էր մի շարք ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրություններում, այլ ունի իր անվիճելի ձեռքբերումները:

Ուշ միջնադարում ձևավորվեցին տարածաշրջանային ստեղծագործական դպրոցներ Սյունիքում, Արցախում, Վասպուրականում, Նախիջևանում: Նրանց ոճական հատկանիշները, առաջին հերթին, դրսևորվեցին եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, որովհետև մյուս ժանրերի կառուցվածքները (քաղաքացիական, ամրաշինական, ինժեներական) ունեն ողջ Հայաստանի համար ընդհանրական բնորոշ գծեր: Առանձին դպրոցներ գերադասություն են տվել որոշակի ճարտարապետական տիպերին. Սյունիքում՝ բազիլիկ, Նախիջևանում՝ քառամույթ գմբեթավոր, Վասպուրականում՝ երկմույթ գմբեթավոր եկեղեցիներին ու գմբեթավոր դահլիճներին:

Ստեղծագործաբար վերամշակվեցին պաշտամունքային և աշխարհիկ կառույցների հայտնի հորինվածքները, և ստեղծվեցին մի շարք նորերը:

Վերամշակվեց և լայն տարածում ստացավ որմնախորշերով թաղածածկ դահլիճի ենթատիպը, որը կառուցողական առումով ամենահաջողն էր. թաղի հրող ուժը մարում են և ծածկի ծանրությունը կրում են ոչ թե արտաքին պատերը, այլ որմնամույթերը, որոնք միաժամանակ հնարավորություն են տալիս զգալի ընդարձակելու դահլիճի մակերեսը:

XVII–XVIII դդ. եռանավ բազիլիկները էական տարբերություններ ունեն վաղ միջնադարի նույնատիպ կառուցվածքներից. ավելի քիչ են ձգված և, հիմնականը, երեք նավերն էլ ներառված են ընդհանուր երկթեք ծածկի տակ: Իսկ երկարության կրճատման միտումը բերեց իր նախատիպը չունեցող, միայն մեկ զույգ մույթով եռանավ բազիլիկների ստեղծմանը, որը նորույթ էր հայ ճարտարապետության մեջ: Ազատ կանգնած հենակետերի կրճատման ձգտումը, որը նպատակ ուներ ստեղծելու սեյսմիկայի տեսակետից առավել նպատակահարմար կառույց-

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

ներ, պայմանավորեց նաև մեկ զույգ մույթով գմբեթավոր եկեղեցիների լայն կիրառումը:

XVII–XVIII դդ. առավել, քան նախկինում, առկա է եկեղեցական շենքերի առանձին տիպերի (հատկապես միանավ և եռանավ բազիլիկների) ճարտարապետական ձևերի ունիֆիկացիան:

Ի տարբերություն միջնադարի՝ XVII–XVIII դդ. եկեղեցիները և նրանց կից գավիթներն ու սրահները կառուցվում էին մեկ շինարարական փուլով, որն իր կնիքն էր դնում հուշարձանների այդ ավանդական տիպի ճարտարապետության վրա: Աչքի է ընկնում նրանց բազմազանությունը. գավիթները բաժանվում են մի շարք տիպաբանական խմբերի, իրենց ենթատիպերով, որոնցից նորաստեղծ և այդ դարերի արգասիք են սրահ-զանգակատները:

XVII դդ. ստեղծվեց աշտարակաձև զանգակատների նոր՝ երկհարկ (եռայարուս) հորինվածքը, որի տարածումը կապված էր Էջմիածնի Մայր տաճարի նորակառույց զանգակատան նպատակադրված կրկնության ձգտումով:

Հայաստանի ուշ միջնադարի վանքերի ու անապատների համալիրների քաղաքաշինական սկզբունքները վերլուծելիս բացահայտվում են այն առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ են տվյալ ժամանակաշրջանի ճարտարապետական մտածողությանը: Առաջինը համալիրում մեկ դամբանատի՝ միակ եկեղեցու առկայությունն էր: Երկրորդը՝ կառուցապատման կանոնավոր ուղղանկյուն լուծումն էր, որը բխում էր գործառական պահանջներից՝ մենաստանների հորինվածքներում պաշտպանական գործոնի ազդեցությամբ: Երրորդը՝ համալիրների աշխարհիկ շինությունների պարագծային կառուցումն էր: Քաղաքաշինական այս երեք հիմնական սկզբունքներով ուշ միջնադարի կրոնական համալիրները էապես տարբերվում են IX–XIV դդ. վանքերից: Եթե վերջիններս քաղաքաշինական բաց համակարգեր էին՝ զարգացման հնարավորությամբ, ապա XVII–XVIII դդ. համալիրները ավարտուն հորինվածքով, մեկ շինարարական փուլով ձևավորված, շրջապատից մեկուսացված ճարտարապետական կազմավորումներ էին:

Աշխարհիկ ճարտարապետության ինքնատիպ ու նորույթ հանդիսացող կառուցվածքներից են Արցախի ու Սյունիքի մելիքական ապարանքները, որոնք ներդաշնակ զուգակցում են պալատական, ժողովրդական բնակելի տան և ամրոցի հորինվածքները:

XVII–XVIII դդ. հայկական ամրաշինական արվեստը զարգացման նոր ուղղություն ստացավ: Անկախությունը կորցրած երկրում անհնար էր ամրոցներ կառուցելը, և ազգաբնակչության անվտանգությունն ապահովում էին բերդերի վերածված եկեղեցիներն ու վանքերը: Միջնադարից հայտնի վանք-ամրոցի հորինվածքն իր ավարտուն կերպարը ստացավ XVII դ. ստեղծված նոր մենաստաններում, որտեղ համալիրը հենց սկզբից կառուցվում էր կրոնական և պաշտպանական տարրերի զուգակցման միասնական մտահղացումով:

XVIII դ. կառուցված Տաթևի դպրոցի շենքի ճարտարապետությունը նախանշեց անցումը կրթական գործի կազմակերպման միջնադարյան ձևից (այլ շենքերի հարմարեցում և օգտագործում, ընդհանուր մեկ շինության մեջ դասա-

վանդում) դեպի ժամանակակից դրվածքին (հատուկ շենք, առանձին մուտքով բազմաթիվ դասասենյակներով):

Հայկական կամրջաշինության միջնադարում մշակած կոնստրուկտիվ և ճարտարապետական սկզբունքները հաջողությամբ կիրառվեցին նաև XVII–XVIII դդ. և Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի բազմաթից կամուրջները դարձան ողջ Արևելքի ինժեներական մտքի նվաճումներից:

Ուշ միջնադարում երևան եկավ մեկենասների մի նոր խավ՝ հայ վաճառականությունը: Խոջայական կապիտալը XVII–XVIII դդ. մեծ դեր խաղաց ծավալուն շինարարական աշխատանքների ֆինանսավորման գործում, հատկապես Արևելյան Հայաստանում: Պատվիրատուի և շինարարության անմիջական կատարողի միջև հանդես եկավ հատուկ անձնավորություն. աշխատանքի կազմակերպման համար նախաձեռնողները կամ մեկենասները «վերակացու» էին նշանակում, որը պատասխանատու էր շինարարության ողջ ընթացքի, միջոցների միշտ ծախսման համար և հրավիրում էր ճարտարապետի կողմից ղեկավարվող շինարարների խմբին: Վարձատրման միաժամանակ երեք ձև կար՝ միանվագ (ճարտարապետի և քարգործ վարպետների համար), օրավարձ (սևագործ բանվորների համար) և գործարքային (դարբինների ու ատաղձագործների համար):

Շինարարական խմբերը մասնագիտացած էին աշխատանքների առանձին ձևերի համար, որը զգալի կրճատում էր շինարարության ընթացքը:

Եկեղեցական շենքերի ճակատների հարդարանքի համակարգի կազմակերպումը (հատկապես Նախիջևանում և Ատրպատականում) ստացավ ճարտարապետությունից համեմատաբար անկախ, ինքնուրույն ստեղծագործական խնդրի նշանակություն:

XVII–XVIII դդ. զգալի հաջողություններ արձանագրվեցին արվեստների սինթեզի բնագավառում. մոնումենտալ շենքերը ձևավորվում էին ոչ միայն պատկերաբանականներով, այլ նաև որմնանկարներով, ընդ որում գեղանկարչության մեջ կատարվեց անցում միջնադարյան պայմանական միջոցներից դեպի իրապաշտական աշխարհընկալումը: Այս գործընթացը սկսվելով Նոր Ջուղայում, տարածվեց բուն Հայաստանում, ունենալով ստեղծագործական երկու կարևոր կենտրոն՝ Էջմիածինը և Ագուլիսը:

Հայաստանի ուշ միջնադարի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը բարենպաստ չէրավ ճարտարապետական-շինարարական կյանքի համար, այն ընթացավ պատերազմների, թշնամիների ասպատակությունների ու ավերածությունների պայմաններում: Սակայն այս դժվարին ժամանակաշրջանում հայ ճարտարապետությունը կարողացավ ոչ միայն պահպանել, այլև զարգացնել իր ավանդներն ու նվաճումները՝ դառնալով կապող օղակ իր պատմության միջնադարյան և ժամանակակից փուլերի միջև:

**ДОСТИЖЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ АРХИТЕКТУРЫ
АРМЕНИИ XVII–XVIII ВВ.***Резюме**М. Асратян*

Архитектура Армении XVII–XVIII вв. обладает самобытными особенностями, благодаря которым занимает важное место в многовековой истории армянского строительного искусства. Политическое и экономическое положение Армении в позднем средневековье не было благоприятным для архитектуры и строительства, однако армянская архитектура этого периода смогла не только сохранить, но и развить свои традиции, став достойным связывающим звеном между средневековым и современным этапами своей истории.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասրաթյան Մուրադ Մարգարի – ճարտարապետության դոկտոր պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, E-mail: muradhasratyan@rambler.ru